

**ЦИВІЛЬНІ ФАЛЕРИСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ 1914–1918 рр.
(із фонду Інституту досліджень бібліотечних мистецьких
ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки
України імені В. Стефаника)**

Роман Голій

науковий співробітник відділу наукових досліджень спеціальних видів документів Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів ЛННБ України ім. В. Стефаника, канд. іст. наук

Описано цивільні фалеристичні пам'ятки 1914–1918 рр. Звернено увагу на українські, австрійські, польські, російські відзнаки та відзнаки Червоного Хреста.

Ключові слова: фалеристика, цивільні відзнаки.

The article deals with the civil awards of 1914–1918. Special attention is paid to Ukrainian, Austrian, Polish, Russian phaleristic items and awards of Red Cross.

Keywords: phaleristics, civil awards.

З нагоди століття від завершення Першої світової війни пропонуємо огляд мистецьких пам'яток 1914–1918 рр. цивільного використання, які зберігаються у фонді фалеристики ЛННБ України ім. В. Стефаника.

Фалеристику і медальєрику Першої світової війни вивчали вітчизняні [4; 7-9] й іноземні дослідники [13-16; 19], проте фалеристичний фонд національної бібліотеки до мистецтвознавчого обігу ввійшов зовсім недавно [2; 3].

Фалеристичні пам'ятки, виготовлені під час воєнного стану, іноді важко класифікувати, адже не завжди можна з'ясувати місце та рік появи таких відзнак. Ця особливість притаманна також і цивільній фалеристиці 1914–1918 рр., коли державні кордони не раз змінювалися*. Загалом, у бібліотечній збірці міститься близько 120 пам'яток означеного періоду. З них щонайменше 74 було виготовлено в Австро-Угорській імперії (зокрема у Відні, Львові,

© Голій Р., 2018

* У пропонованих нижче описах наведено здебільшого гіпотетичні відомості про датування — тобто вказано інформацію, найімовірнішу для відповідного етапу Першої світової війни.

Кракові), 26 — у Генеральному Губернаторстві Варшавському (під окупацією військ Німецької імперії), 2 — у Російській імперії.

З-поміж цих пам'яток більшість належить до цивільної фалеристики — 79 відзнак, серед яких варто виокремити такі тематичні групи: українські; австрійські; польські; російські і відзнаки громадської організації Червоного Хреста.

Пропонована класифікація — умовна і побудована не за місцем (країною) виготовлення, а за змістом зображення. Варто зазначити, що у статті розглянуто тільки фалеристичні пам'ятки, які могло використовувати цивільне населення, тобто до пропонованого огляду не увійшли військові відзнаки, наявні у бібліотечних фондах (австро-угорські та російські військові нагороди, розпізнавальні знаки військових підрозділів, польська мілітарна фалеристика). Також у статті не відображені наявні у бібліотеці пам'ятні медалі і плакетки без кріплення, які не належать до фалеристики, позаяк не призначені для носіння на одязі.

Українські відзнаки. Відзнаки цієї тематичної групи ми докладно описали у статті про українські фалеристичні пам'ятки, датовані до 1939 р. [2]. До них, зокрема, належать: 1) кругла відзнака 1915 р. «Не ридать а добувать»; 2) пам'ятка 1916 р. із написом трьома мовами: «Lemberg Lwów Львів», виготовлена з нагоди визволення міста з-під російської окупації; 3) відзнака 1917 р. «Соборна Україна». Також до цієї групи можна умовно зарахувати відзнаки двох громадських організацій української діаспори, які існували в 1918 р.: відзнака Українського народного комітету США [1, с. 713] та відзнака Українського братського союзу [1, с. 710].

Австрійські відзнаки. Для австрійських фалеристичних пам'яток найбільш характерною тематикою є міждержавні відносини країн Четверного (Троїстого) союзу. До таких відзнак можна зарахувати пам'ятки із зображенням прапорів чи портретів монархів країн названого військового блоку. Описані нижче цивільні відзнаки Австро-Угорщини були покликані виконувати певні політичні функції: запевнити цивільне населення імперії у міцності Четверного союзу та пропагувати ідею його нездоланності. Серед населення української (Східної) Галичини такі ідеї були актуальними до 1918 р., тобто до поразки Четверного союзу у війні та розпаду імперії.

*Польські відзнаки, виготовлені на території
Австро-Угорської імперії*

1. Відзнака польського Головного національного комітету. Посередині у щитоподібному картуші зображено орла, напис: N. K. N. Внизу напис: 16 sierpnia 1914. За картушем — чотири прапори.

Матеріал: білий метал, один різновид — з червоною емаллю, другий — без емалі. *Датування:* 1914 р. *Розмір:* 42 × 32 мм. *Інвентарні номери:* ФЛР 745, 746. *Примітки:* пам'ятка вважається найдавнішою відзнакою польського Головного національного комітету. Видав Скарбовий департамент комітету. Проект Яна Буковського [11, s. 7; 16, s. 11-12; 18, s. 32].

2. Відзнака «Alegoria Polski». На щиті зображено орла, що летить з розірваними ланцюгами, нижче — перехрещені меч і прапор, над якими сходить Сонце. У верхній частині щита — рік: 1914. Внизу дата: 16 VII. У тлі щита — чотирираменний хрест. Над щитом – корона.

Матеріал: сірий метал. *Датування:* 1914 р. *Розмір:* 31 × 24 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 657. *Примітки:* відзнаку видав польський Головний національний комітет (NKN) на замовлення товариства «Польський самаритянин». Проект Юзефа Вілька [16, s. 12-14; 18, s. 125; 20, s. 136].

3. Відзнака-прикраса овальної форми. На червоному тлі розміщено мініатюрний варіант відзнаки «Alegoria Polski».

Матеріал: жовтий метал, емаль. *Датування:* 1914 р. *Розмір:* 42,5 × 32,5 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 658. *Примітки:* зображення відзнаки «Alegoria Polski» таке саме, як у попередньому описі.

4. Відзнака І З'їзду польських гігієністів. Посередині — алегоричне зображення жінки, що тримає амфору. Обабіч три ряди напису: I ZJAZD HYGIENI / STOW POLSKICH / We LWOWIE 1914.

Матеріал: жовтий метал, тканина. *Датування:* 1914 р. *Розмір:* 35 × 34,5 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 728. *Примітки:* на звороті клеймо IBSW. До відзнаки прикріплено червону і білу стрічки — по 72 мм.

5. Кругла медаль. На аверсі зображено польський герб у щиті (за проектом 1863 р.)^{*}, в середині якого — овальне поле з образом Матері Божої Ченстоховської. Навколо щита напис: PÓLWIEKOWA ROCZNICA POWSTANIA STYCZ. На реверсі напис у терновому вінку: CZEŚĆ / POLEGLYM / I STRACONYM / 1863/4.

Матеріал: сірий метал. *Датування:* 1914 р. *Розмір:* Ø 23 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 744. *Примітки:* сигнатура: Е. У. Гравер: Євгеній Унгер [18, s. 119].

6. Герб Польщі (проект 1863 р.): щит поділено на три поля, у верхньому правому червоному полі — Орел, у верхньому лівому синьому полі — Погоня, у нижньому білому полі — Архангел Михаїл; над щитом — корона.

Матеріал: білий метал, емаль. *Датування:* 1914–1918 рр. *Розмір:* 18 × 11 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 704. *Примітки:* подібні вироби виготовляло підприємство А.Н. Zipper у Львові [11, s. 18 (N 329)]. Герб використовували поляки від часу Січневого повстання до завершення Першої світової війни. Проект розробили Юзеф Яновський та Анзельм Крисінський у січні 1863 р. Орел символізував Польщу, Погоня — Литву, Архангел Михаїл (символ Київщини) — Русь (тобто Україну) [20, s. 70-71].

7. Посередині — герб Польщі (проект 1863 р.), обабіч — прапори Німеччини й Австрії.

Матеріал: жовтий метал, емаль. *Датування:* 1914–1918 рр. *Розмір:* 20 × 39 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 702.

8. Відзнака трикутної форми. По периметру — прапори країн Троїстого Союзу: Австрії (справа), Німеччини (зверху), Італії (зліва). Посередині трикутника — герб Польщі (проект 1863 р.).

Матеріал: жовтий метал, емаль. *Датування:* 1914–1915 рр. *Розмір:* 24 × 31 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 703.

9. Відзнака контурної форми. Посередині — герб Польщі (проект 1863 р.). Герб покладено на перехрещені коси, справа між косами — шапка-конфедератка, зліва — шабля.

Матеріал: сірий метал, емаль. *Датування:* 1914–1918 рр. *Розмір:* 41 × 24 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 705.

^{*} Докладну інформацію про герб подано в описі відзнаки № 6 цієї тематичної групи.

10. Відзнака у формі вінка з тернових гілок і лаврового листя, над вінком — корона, під короною — орел в польоті. У вінку зображено замок (Вавель), за замком — схід Сонця.

Матеріал: цинк. *Датування:* 1914–1918 рр. *Розмір:* 35 × 21,5 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 659. *Примітки:* сигнатура: Wilk. Автор: Юзеф Вільк [9, с. 286].

11. Кругла кокарда з червоно-білої стрічки.

Матеріал: тканина. *Датування:* 1914–1918 рр. *Розмір:* Ø ≈ 58 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 716. *Примітки:* у центрі могла бути ще одна відзнака.

12. Відзнака до вісімдесят п'ятої річниці Листопадового повстання. Овальна площа з написом: 29 / LISTOPADA / 1830 1915. Над овалом — вінок з дубового листя і орел з розпростертими крильми.

Матеріал: сірий метал. *Датування:* 1915 р. *Розмір:* 21 × 33 мм. *Інвентарні номери:* ФЛР 733-735. *Примітки:* видало Центральне Бюро польського Головного національного комітету. Проект Яна Буковського [16, с. 21; 18, с. 32].

13. Кругла медаль. На аверсі зображено орла у короні, зверху півколом напис: BOŹE ZBAW POLSKĘ. На реверсі напис: W 85 / ROCZNICE / LISTOPADOWEJ / REWOLUCJI / 29 LISTOPADA / 1830 R. Обабіч напису — пальмова і лаврова гілки, зв'язані внизу стрічкою.

Матеріал: жовтий метал. *Датування:* 1915 р. *Розмір:* Ø 26 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 736. *Примітки:* на аверсі та реверсі сигнатура: J. M. Ймовірний автор: Ян Малета.

14. Відзнака польського Головного національного комітету у формі щита. У червоному полі зображено орла, під орлом вигравірувано напис у табличці: NKN.

Матеріал: сірий метал, емаль. *Датування:* 1915 р. *Розмір:* 20 × 15,5 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 747. *Примітки:* на звороті напис: Krakow 1915 [16, с. 14].

15. Відзнака з'їзду делегатів польських Повітових національних комітетів 20 червня 1915 р. у Кракові. Щит перетято на три поля. У середньому, фіолетовому, полі зображено білого орла. Зверху на синьому полі напис: NKN. Знизу на синьому полі напис: ZJAZD / 1915. Над щитом — корона.

Польщею. Вдзовж кордону позначено міста: RADZYŃ, KRASNYSTAW, SZCZEBRZESZYN, BIŁGORAJ, TARNOGRÓD. Позначено також міста: LUBLIN, MIĘDZYRZEC. На реверсі у чотирираменному хресті напис: NA / PAMIĄTKĘ / PRZYŁACENEJ DO UKRAINY / ODERWANEJ / ZIEMI POLSKIEJ / 9. II. 1918.

Матеріал: сїрий метал. *Датування:* 1918 р. *Розмір:* Ø 28,5 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 743. *Примітки:* відзнака пошкоджена патиною, написи нечіткі. Відомі такі самі відзнаки, але з іншим написом на реверсі: CHEŁMSZCZYŻNA / 9. II. 1918 [4, с. 95]. Медаль випущено як протест польської влади на визнання Четверним союзом належності Холмщини і Підляшшя до Української Народної Республіки (УНР), відповідно до рішення мирного договору у Бресті 9 лютого 1918 р., яке мало величезне значення для становлення УНР та відіграло важливу роль в історії України [5]. У Львові з нагоди підписання Брестського договору 10 лютого 1918 р. було організовано кількатисячну маніфестацію, на якій виступив посол Австрійського парламенту Кость Левицький. Посол привітав усіх українців і зазначив, що саме УНР першою запрагнула припинити криваву війну й запропонувала мир. 12 лютого у Львові на урочистому зібранні українська громадськість схвально відгукнулася на укладення договору й приєднання Холмщини до УНР. Така позиція українців і укладання договору країн Четверного союзу із УНР збентежили польську громадськість. 13 лютого польські професори Львівського університету склали резолюцію, в якій висловили протест проти Брестського договору. У відповідь мітрополит Андрей Шептицький та українські викладачі університету написали заяву, в якій обґрунтували належність Холмщини і Підляшшя до української території [6, с. 90]. Ймовірно, саме тоді, під час дискусії у лютому 1918 р., було виготовлено описану вище медаль.

Польські відзнаки, виготовлені у Варшавському Генеральному Губернаторстві (під час німецької окупації)

1. Прямокутна плакетка із заокругленням унизу. Зображено солдата, за ним — гусар на коні. Напис у рамці зліва: SZLAKIEM PRZODKÓW! Унизу дата: 1915.

Матеріал: метал (два різновиди: з жовтого і з сірого металу). *Датування:* 1915 р. *Розмір:* 32 × 36,5 мм. *Інвентарні номери:* ФЛР 894, 895. *Примітки:* сигнатура: W. Wiśniewski. Автор: Вінцент Вісневський [9, с. 289; 15, с. 49; 18, с. 126].

2. Прямокутна плакетка. Зображені улани з шаблями на конях, нижче — орел. Зліва у відокремленій площині — орден «Virtuti Militari», під ним напис: Rokitna / 13-VI-1915. Нижче — вінок із лаврових листків зі стрічкою знизу.

Матеріал: жовтий метал. *Датування:* 1915 р. *Розмір:* 33,5 × 50 мм. *Інвентарні номери:* ФЛР 898, 899. *Примітки:* сигнатура: W. Wiśniewski [9, с. 288].

3. Пряжка підрозділу громадської варти Варшави. У формі горизонтального картуша. Посередині — русалка з мечем і щитом (гербова фігура герба Варшави), обабіч — номер підрозділу: 7 / 127. Напис у верхній частині: STRAŻ OBYWATELSKA / MIASTA WARSZAWY.

Матеріал: жовтий метал. *Датування:* 1915–1916 рр. *Розмір:* 97 × 73 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 882. *Примітки:* варта діяла у Варшаві в 1915–1916 рр.

4. Відзнака резерву громадської варти Варшави. Зверху — орел, обабіч якого — біло-червоні прапори з датами: 4. VIII / 31. XII. Під орлом напис у диску: REZERWA S. OB. Нижче — герб Варшави з міською короною і дата: 1915. В обрамленні відзнаки між прапорами і гербом — гілки лаврового листя.

Матеріал: жовтий метал, емаль. *Датування:* 1915–1916 рр. *Розмір:* 34 × 22,5 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 741.

5. Відзнака громадської варти Варшави. У білому щиті — червоне коло з написом: 1 SO. Обабіч щита — лаврове листя. Над щитом — герб Варшави з міською короною, обабіч герба знизу — стрічка.

Матеріал: жовтий метал, емаль. *Датування:* 1915–1916 рр. *Розмір:* 28 × 20 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 740. *Примітки:* на звороті напис: O. Reising Varsovie. Автор: Отто Рейсінг. Варта діяла у Варшаві в 1915–1916 рр.

6. Плакетка громадської варти Варшави. Посередині зображено картуз на стрічці, навколо — вінок з дубового листя, знизу напис: Straż Obyw. m. Warsz / 4-VIII-1915 * 1-II-1916.

Матеріал: сірий метал. *Датування:* 1916 р. *Розмір:* 29 × 19 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 913. *Примітки:* сигнатура: W W (W. Wiśniewski). Автор: Вінцент Вісневський [9, с. 292].

7. Прямокутна плакетка. Зображено уланів із сурмами серед міських будівель і цивільного населення. Внизу під дугою напис: Warszawa — Legionom. Нижче — орел, обабіч якого дата: 1-XII / 1916. Внизу дві лаврові гілки.

Матеріал: жовтий метал. *Датування:* 1916 р. *Розмір:* 27 × 43 мм. *Інвентарні номери:* ФЛР 896, 897. *Примітки:* сигнатура: Wiśniewski. Автор: Вінцент Вісневський [9, с. 293; 15, с. 50].

8. Кругла медаль до 125-ї річниці Конституції третього травня. На аверсі зображено герб Речі Посполитої (розтятий і перетятий щит із двома Орлами і двома Погонями) з короною. Обабіч напис: WARSZAWA / 1916 ROKU. На реверсі — вінок з гілок дуба і лавра, у вінку напис: NA / PAMIĄTKĘ / WIEKOPOMNEJ / UCHWAŁY / KONSTYTUCYI / 3^{go} MAJA / 1791 r.

Матеріал: срібло. *Датування:* 1916 р. *Розмір:* Ø 28 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 700. *Примітки:* на реверсі внизу напис: W. T. Num. Відзнаку виготовлено на замовлення Варшавського нумізматичного товариства. Автор: Станіслав Вітковський [9, с. 308; 15, с. 57; 18, с. 127].

9. Відзнака першого з'їзду польських пожежників. Кругла медаль. На аверсі зображено орла з гербом Варшави. Внизу півколом напис: WARSZAWA, 8, 9, 10 WRZEŚNIA 1916 R. На реверсі напис: PIERWSZY / ZJAZD / STRAŻY OGN. / OCHOTN. / POLSKICH. Нижче — знаряддя пожежників. Обабіч — дві лаврові гілки.

Матеріал: білий метал. *Датування:* 1916 р. *Розмір:* Ø 29 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 724.

10. Плакетка до першої річниці маршу Варшавського батальйону. На тлі орла зображено солдата із прапором і сурмою. На прапорі напис: W ROCZNICĘ / WYMARSZU / ZE STOLICY, дата: 22/8 1915 – 16. Внизу у дузі напис: BATAL. WARSZAWSKIEGO.

Матеріал: сірий метал. *Датування:* 1916 р. *Розмір:* 28 × 24 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 891. *Примітки:* сигнатура: W W. Автор: Вінцент Вісневський [9, с. 291; 15, с. 23].

Матеріал: сплав міді. *Датування:* 1916 р. *Розмір:* 34,5 × 23 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 907. *Примітки:* відзнаку пошкоджено патиною.

15. Плакетка у формі щита. Посередині — монограма: ММ. Зверху — герб Варшави. Внизу — орел, обабіч якого рік: 19 / 16. Зверху обабіч щита — гірлянди лаврового листя.

Матеріал: сирій метал. *Датування:* 1916 р. *Розмір:* 28 × 19 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 914.

16. Плакетка крайового інспекторату набору до польського війська. Зображено шолом, прапор, щит, шаблю, знизу справа — лаврова гілка. На щиті напис: KRAJOWY / INSPEKTORAT / ZACIĄGU / DO WOJSKA / POLSKIEGO / 1917.

Матеріал: сирій метал. *Датування:* 1917 р. *Розмір:* 35 × 25 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 890. *Примітки:* сигнатура: W W. Автор: Вінцент Вісневський.

17. Плакетка «Царице польської корони, додай нам сили». Внизу справа у медальйоні зображено Ченстоховську Богородицю, над образом — листя каштана. Зліва від образу — у рамці зображено похоронну процесію, зверху напис: 1917 / Królowo Korony Polskiej / dodaj nam sił!

Матеріал: метал (два різновиди: з жовтого і з сірого металу). *Датування:* 1917 р. *Розмір:* 27 × 45 мм. *Інвентарні номери:* ФЛР 900, 901. *Сигнатура:* W. Wiśniewski. Автор: Вінцент Вісневський [9, с. 294].

18. Плакетка «Варшава Вавельському городищу». На тлі варшавського Королівського замку зображено у річці русалку з мечем і щитом (фігура герба Варшави), яка простягає лавровий вінок Вавельському замку, обрамленому мурованою аркою. На арці зверху — герб Кракова. Внизу відзнаки у рамці напис: WARSZAWA WAWELSKIEMU GRODOWI 1917.

Матеріал: сирій метал. *Датування:* 1917 р. *Розмір:* 31 × 53 мм. *Інвентарний номер:* ФЛР 902. *Примітки:* сигнатура: W. Wiśniewski. Автор: Вінцент Вісневський.

8. *Хомин І.* Каталог польських та з Польщею пов'язаних плакет, медальйонів і медалей Львівської національної галереї мистецтв = *Chomyn I.* Katalog plakiет, medalionów i medali polskich i z Polską swiązanych w Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki : [в 2 т.] / *Ігор Хомин.* — Варшава : Т-во «Спільнота Польська», 2015. — Т. 1. — 608 с.
9. *Хомин І.* Каталог польських та з Польщею пов'язаних плакет, медальйонів і медалей Львівської національної галереї мистецтв = *Chomyn I.* Katalog plakiет, medalionów i medali polskich i z Polską swiązanych w Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki : [в 2 т.] / *Ігор Хомин.* — Варшава : Т-во «Спільнота Польська», 2015. — Т. 2. — 559 с.
10. Aukcja Nr 1. 13 września 2013 : [каталог] / *Justyna Leszczyńska-Bereska.* — [Warszawa] : [б. в.], [2013]. — 221 s.
11. Aukcja 151. Odznaki, odznaczenia : [каталог] / Dom Aukcyjny DESA ; dyr. *Jerzy Majewski.* — Kraków : Dom Aukcyjny DESA, 2016. — 23, [35] s.
12. Kautsch Heinrich (Henry) // Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart / begründet von *Ulrich Thieme* und *Felix Becker.* — Leipzig : Verlag von E. A. Seemann, 1927. — B. 20. — S. 35.
13. *Nowakowski T.* Armia austro-węgirska 1908–1918 / *Tomasz Nowakowski.* — Warszawa : [Fenix], 1992. — 115 s : XX tabl.
14. *Opalek M.* Pamiątki polskie 1914–1915: odznaki, medale, plakiety, pierścionki / *Mieczysław Opalek.* — Kraków : Druk W. L. Anczyca i Sp. w Krakowie, 1916. — Zeszyt II. — 27 s.
15. *Opalek M.* Pamiątki polskie 1914–1917. Odznaki, medale, plakiety / *Mieczysław Opalek.* — Kraków : nakładem centralnego biura wydawnictw N. K. N., 1917. — Zeszyt III. — 79 s., III tabl.
16. *Opalek M.* Pamiątkowe odznaki i medale polskie z r. 1914/15 / *Mieczysław Opalek.* — Kraków : Druk W. L. Anczyca i Sp. w Krakowie, 1915. — [Zeszyt I.]. — 24 s.
17. Polska. Wiadomości wstępne // Wielka Encyklopedia PWN / *Jan Wojnowski* (Red. Nacz.). — Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN SA, 2004. — Т. 21. — S. 341-344.
18. *Stralkowski J.* Słownik medalierów polskich i z Polską związanych 1508–1965 (Materiały) / *Jacek Stralkowski.* — Warszawa : Polska Akademia Nauk, In-t Sztuki, 1982. — 132 s.
19. *Švajncер J.* Österreich-Ungarn für Kollektionäre / *Janez J. Švajncер.* — Ljubljana : [Militaria Slovenika], 1991. — [284] S.
20. Z Orlem Białym przez wieki. Symbol władców, państwa i narodu = Together with the White Eagle through the Ages. A Symbol of Rulers, the State, and the Nation : [каталог] / pod red. *Tadeusza Skoczka.* — Warszawa : Muzeum Niepodległości w Warszawie, 2015. — 148 s.